Ю.С. Погорелов, канд. екон. наук, доц.

ЕКСПЛЕЙНАРНИЙ БАЗИС РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМСТВА: СТАН І НАПРЯМИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Розкрито поняття експлейнарного базису розвитку підприємства, показано його відмінність від методологічного базису. Подано структуру експлейнарного базису розвитку підприємства. Показано стан вивченості його елементів. Обґрунтовані напрями подальших досліджень експлейнарного базису розвитку підприємства.

The notion of explainable basis of an enterprise development is shown. The difference between the explainable basis and methodological basis of enterprise development is shown. The structure of explainable basis of the enterprise development is considered. The level of study of some element in the enterprise development explainable basis is shown. The directions of further researches of enterprise development explainable basis are grounded.

Ключові слова: експлейнарний базис, гносеологічне поле, розвиток підприємства, система емерджентності.

Keywords: ekspleynarniy base, gnosiological field, development of pid-priemstva, system of emerdzhentnosti.

Актуальність питань розвитку як на макро, так і на мікрорівні зумовлена його необхідністю як важливої умови довгострокового функціонування підприємства попри негативний вплив зовнішнього середовища. Важливість розвитку підприємства як економічного феномену потребує його пояснення, викладу теоретичних положень, які у сукупності пояснюють сутність розвитку, його зміст та складові, дозволяють краще зрозуміти цей зміст, й таким чином сприяють результативності розвитку підприємства в практиці управління підприємствами, підвищенню рівня його керованості.

Популярність розвитку як економічного феномену зумовила виникнення низки наукових праць, з числа яких слід відзначити роботи З.О. Адаманової [1], В.Г. Герасимчука [7], А.В. Гриньова [11], С.М. Ілляшенка [13], В.С. Пономаренка [18], О.І. Пушкара [19], О.М, Тридіда [22] тощо. В їх наукових працях комплексно пояснюється феномен розвитку, зокрема, поданий методологічний базис розвитку. Методологічний базис стратегічного управління розвитком підприємства складають вихідна емпірична основа (факти, емпіричні гіпотези, концепції, співвідношення), вихідна теоретична основа (теорії, що входять до теоретичного базису, основні категорії понятійного апарату, первинні ідеалізації, теоретичні гіпотези, концепції та вихідні припущення, постулати та аксіоми), логічні основи (правила логічного висновку, загальні та конкретні моделі, описи, співвідношення) та загальносистемний методологічний базис (основа формування теоретичного базису, основні категорії понятійного апарату, первинні ідеалізації, теоретичні гіпотези, концепції, принципи та вихідні припущення й

постулати) [18]. Методологію управління організаційними змінами та методико-інструментальну основу розвитку підприємства розглянуто Р.Є. Грамотєєвим [10]. Він включив до методологічного базису як окремі інструменти, наприклад реінжинірінг бізнес-процесів, так і види розвитку.

Водночас попри наявність окремих розробок з цілісного пояснення розвитку підприємства (на основі розробленого методологічного базису), вважати цю проблематику остаточно розв'язаною не можна. Тому метою статті є окреслення експлейнарного базису розвитку підприємства у спробі пояснити розвиток як складний загальноекономічний феномен і визначення напрямів подальших досліджень щодо такого базису.

Експлейнарний базис розвитку (від англ. "to explain" – пояснювати) розглядається як сукупність теоретичних основ, положень та інструментів, які залучаються для пояснення розвитку підприємства. Традиційно для опису сукупності теоретичних й емпіричних конструкцій, які у поєднанні теорії та практики цілісно характеризують певне поняття або явище, використовується поняття методологічного базису [16]. Методологічний базис часто містить емпіричну, теоретичну основу, понятійно-категоріальний апарат, основні гіпотези, правила логічного висновку тощо. Методологічний базис розвитку сьогодні є підстави вважати достатньою мірою розробленим [10,18].

Експлейнарний базис розвитку підприємства є вужчим за методологічний базис, оскільки не містить окремих елементів, що традиційно входять до складу методологічного базису – факти, ідеалізації, постулати; крім того експлейнарний базис обмежено включає емпіричну основу. Водночас експлейнарний базис є більш гнучким, може включати варіативну теоретичну та прикладну основу (справедливість якої для конкретної ситуації визначається на основі ситуативного аналізу), в той час, як для методологічного базису варіативність теоретичної основи є небажаною. Методологічний базис, пояснюючи певне явище або процес, не містить інструментів впливу для зміни ситуації, що склалася, а експлейнарний базис може містити такі інструменти для пояснення майбутнього стану досліджуваного явища або процесу. Цінність методологічного базису полягає у його повноті, всебічності, цілісності та повному висвітленні зв'язків між елементами. Цінність експлейнарного базису полягає у його достатності та гнучкості, а його призначення – в тому, щоб дати повне пояснення досліджуваного поняття або категорії.

До складу експлейнарного базису розвитку підприємства пропонується внести такі складові (рис. 1).

Пропонована структура експлейнарного базису розвитку не спростовує вже існуючих розробок щодо методологічного базису підприємства, але дозволяє поглянути на нього дещо з іншого боку, менш детально, але більш варіативно, акцентуючи увагу на теоретичних (фундаментальних та прикладних) положеннях, що пояснюють розвиток, його природу та прояви щодо підприємства. Простота структури експлейнарного базису розвитку підприємства є обманливою, насправді кожен з її

елементів можна деталізувати (наприклад, з використанням технології структурного моделювання).

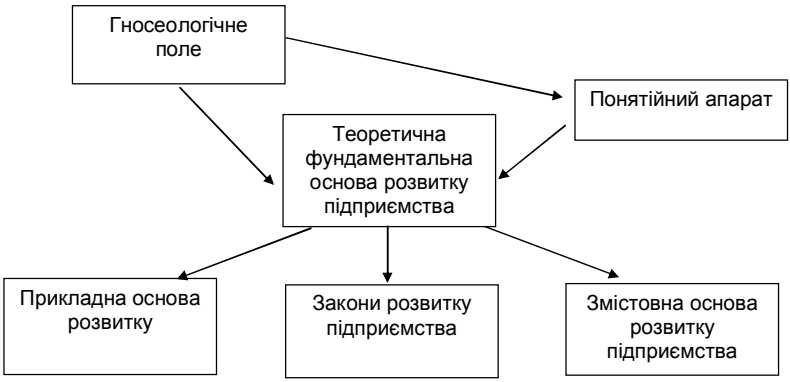

Рис. 1. Експлейнарний базис розвитку підприємства

В дослідженні експлейнарного базису розвитку підприємства потрібно сформувати відповідний "образ світу" (термін М.С. Дороніної [12, с. 73]) або гносеологічне поле. Їх сутність щодо розвитку підприємства полягає у конкретизації базових категорій для його дослідження, встановленні зв'язку між цими категоріями, певній аксіоматизації та створенні основи для формування концепції розвитку.

Для формування "образу світу" або гносеологічного поля розвитку підприємства доцільно використати модель ядра та захисного поясу І. Лакатоса [14]. В цій моделі припускається, що будь-яка наукова теорія, парадигма, методологічний базис тощо спираються на певні фундаментальні поняття та передумови, які фактично виступають аксіомами такої теорії і є основою подальших розробок, припущень, гіпотез та висновків. Такі фундаментальні поняття складають дві групи: ядро теорії або теоретичної основи та захисний пояс. Елементи ядра є незмінними, точніше, їхня зміна приводить до виникнення принципово нової теорії, а елементи захисного поясу уточнюють аксіоматичний базис теорії, їхня зміна не є критичною і приводить тільки до модифікації теоретичної бази відповідно до нових умов її використання.

Пропоновану модель теоретичних основ розвитку підприємства із використанням моделі І. Лакатоса подано на рис. 2.

Ядром або фундаментом теоретичних основ розвитку підприємства є низка теоретичних положень. Перш за все, має бути визнана емерджентна цілісність підприємства як системи, що означає притаманність підприємству як системі емерджентності (підприємство має окремі якості та характеристики, яких не має лінійна сума елементів, що складають підприємство). Причому, підприємство залишається цілісною системою. По-друге, основою розвитку підприємства є діада "самоорганізація – хаос", тобто в окремих випадках підприємство веде себе як

система, що самоорганізується (синергетичний ефект), а в окремих випадках – як система, що прагне хаосу, виводиться зі стану рівноваги і завдяки цьому виходить на інший стан (ентропійний ефект).

Рис. 2. Гносеологічне поле розвитку підприємства

До ядра теоретичних основ розвитку підприємства доцільно включити такі положення:

- для підприємства більш характерним є стан динамічної, а не статичної рівноваги, а окремі стани статичної нерівноваги або (особливо) статичної рівноваги слід вважати не природним станом підприємства, а тільки проекцією траєкторії динамічної рівноваги у часі (це положення безпосередньо впливає з результатів досліджень представників теорії економічної нерівноваги (Ф. Перу, Д. де Берніс, А. Загаме, А. Паргез);

- причинною основою розвитку підприємства, причому незалежно від виду розвитку, відповідно до загальнонаукової основи розвитку виступає певне протиріччя, вирішення якого й відбувається у формі розвитку підприємства як процесу і обґрунтовує розвиток підприємства як закон.

До захисного поясу моделі теоретичних основ розвитку підприємства пропонується включити такі положення. Перш за все, головною метою діяльності підприємства пропонується визнати забезпечення довгострокового існування в мінливому середовищі, оскільки, по-перше, мета підприємства не є аксіоматично визначеною, а,

по-друге, зрозуміло, що мета підприємства визначатиме його керований розвиток. Зовнішнє середовище підприємства аксіоматично вважається мінливим, що підтверджується значною кількістю емпірично накопичених фактів. Умовою існування підприємства в мінливому середовищі виступає його адаптація. При цьому в довгостроковому періоді підприємство попри окремі диспропорції в розвитку залишається сталою системою. Причому, в цій системі спостерігається явний взаємозв'язок між елементами і окремо існує взаємозв'язок в метасистемі "підприємство – зовнішнє середовище", що є основою імплементації біологічного підходу до розуміння підприємств в кібернетиці. Крім того, змістовною основою розвитку є зміни, що не є новим положенням, воно висвітлено в сучасній українській науці, але в пропонованій моделі потребує конкретизації. Пропоноване гносеологічне поле розвитку підприємства окреслює основні аксіоматичні положення експлейнарного базису розвитку підприємства, виступає своєрідним фундаментом, на який спираються інші елементи такого базису.

До понятійного апарату, як складової експлейнарного базису розвитку підприємства, віднесені такі базові поняття: розвиток, розвиток підприємства, зовнішнє середовище, сценарій, рівновага, рівноважне зростання, гомеостазис. Ці поняття є такими, що устоялися в сучасній науці, знайшли опис в працях не тільки з економіки, але й з суміжних галузей знань й додаткового пояснення не потребують.

До складу експлейнарного базису розвитку підприємства слід обов'язково включити теоретичні положення, за допомогою яких пояснюється розвиток. Існування значної сукупності теорій та концепцій, які пояснюють розвиток в цілому або його окремі аспекти, зумовило потребу в їх упорядкуванні, яке виконано, наприклад, в [8, с. 26], де теорії суспільного розвитку класифіковано за п'ятьма критеріями, що дозволило розподілити сукупність існуючих теорій від технічного детермінізму до теорії сталого розвитку. Значення цих теорій для експлейнарного базису розвитку підприємства полягає в тому, що вони пояснюють пов'язану сукупність подій, що відбуваються у зовнішньому середовищі, та, безумовно, впливають на стан та діяльність підприємства.

До теорій, які формують теоретичну фундаментальну основу розвитку підприємства, слід віднести теорію технічно-економічного розвитку суспільства (У. Ростоу, Дж. Гелбрейт, Й. Шумпетер, Г. Менш, А. Клайнехт [1]. Її положення пояснюють явища зовнішнього середовища та загальні тенденції змін, які впливають на всіх учасників економічних відносин, у тому числі, і на підприємства. Оскільки підприємство є організацією (частковим випадком організації), в експлейнарний базис розвитку підприємства доцільно включити загальну теорію організацій. В межах формування теорії розвитку до складу експлейнарного базису розвитку підприємства доцільно включити положення загальної теорії систем Л. Берталанфі [3], тектології О.О. Богданова [4], еволюціоніки Ю.А. Урманцева [23], кібернетики Н. Вінера [6], енвіроніки М.Г. Білопольського [2], синергетики Г. Хакена та І. Прігожина [24], теорії аутопойезису У. Матурани та Ф. Варели [27]. Положення цих теоретичних конструкцій обґрунтовані,

мають системний характер й часто емпірично підтверджені. Сукупність поданих теоретичних положень дозволяє всебічно пояснити теоретичну основу розвитку підприємства.

Не менш важливою, ніж теоретична, є змістовна основа розвитку підприємства, яку складають зміни – усередині підприємства, у відносинах між підприємством та суб'єктами зовнішнього середовища, тобто змістовно саме зміни формують розвиток підприємства. З одного боку, розвиток підприємства відбувається завдяки сукупності змін, а, з іншого, існує сукупність об'єктивних передумов необхідності змін під час розвитку підприємства [5], тобто зв'язок змін та розвитку є причинно-наслідковим, зворотнім, взаємним та рекурсивним.

Невід'ємною складовою експлейнарного базису розвитку підприємства є закони розвитку. За ступенем загальності вони є загальними законами розвитку матеріальних та соціальних систем, загальними законами підприємства, специфічними законами управління та розвитку, галузевими й функціональними законами [17].

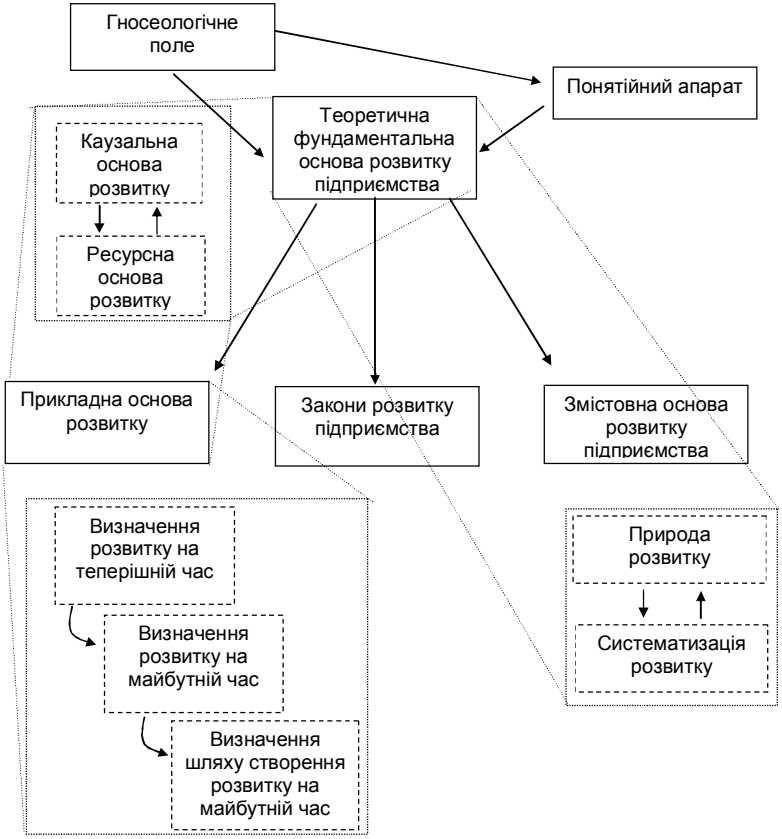
Експлейнарний базис розвитку підприємства складає не тільки загальнонаукова фундаментальна основа розвитку підприємства, але і його прикладна теоретична основа. Її положення мають прикладний характер – вони не пояснюють природу розвитку як загальноекономічного феномена та феномена підприємства, не передбачають використання складного математичного апарату, але придатні для використання на рівні конкретного підприємства, тому що дозволяють визначити необхідні напрями дій. До складу прикладної теоретичної основи розвитку слід віднести економічну семіотику, економічну динаміку, магістральну теорію, теорію катастроф Р. Тома, теорію хаосу. Як зазначила О.В. Раєвнєва, роль цих галузей науки стосовно розвитку полягає в тому, що вони дозволяють моделювати поведінку економічних систем в нелінійних дисипативних середовищах [20]. До прикладної основи розвитку підприємства доцільно також віднести теорію сприйнятливого запиту Д. Куперрайдера [26], теорію траєкторій індустріальних змін А. МакГахана [28].

За результатами аналізу експлейнарного базису розвитку підприємства доцільно сформулювати проблему дослідницького характеру щодо розвитку підприємства для її подальшого розв'язання. Теоретичні основи розвитку можна визнати в цілому розробленими (особливо з урахуванням методологічної експансії теоретичних конструкцій філософії в економіку), хоча слід назвати ті їх аспекти, що потребують додаткового вивчення. Зокрема, йдеться про природу розвитку підприємства, який більшість дослідників аксіоматично визнає процесом, залишаючи поза увагою його природу. Але не всі питання експлейнарного базису розвитку є вирішеними, що наочно ілюструє рис. 3.

Гносеологічне поле розвитку, так само як і використовуваний понятійно-категоріальний апарат, слід вважати завершеними і такими, що не потребують подальших досліджень. Вони базуються на загальнонаукових, міждисциплінарних й загальноекономічних поняттях й аксіоматично визнаних твердженнях, покращання епістемології щодо розвитку як загальнонаукового поняття, так і розвитку підприємства

не потребується. Окреслення складу та змісту використовуваних категорій та понять зроблено за допомогою створення експлейнарного базису розвитку підприємства.

Не завершена систематизація типів розвитку підприємства [9,15,21] через неспівпадіння критеріїв систематизації, відсутність досліджень щодо пов'язаності окремих типів розвитку, щодо використання окремих критеріїв систематизації в практиці управління розвитком підприємства тощо.

Контур ------- позначає невирішені питання щодо складу експлейнарного базису розвитку підприємства;

контур ..... позначає структурні та угруповуючі зв'язки між питаннями експлейнарного базису розвитку підприємства;

контур ——— позначає елементи експлейнарного базису розвитку підприємства.

Рис. 3. Невирішені питання у складі експлейнарного базису розвитку підприємства

Прикладну основу розвитку підприємства у складі експлейнарного базису розвитку підприємства також не можна вважати завершеною. Так, потребує конкретизації визначення розвитку на теперішній час (оцінка або діагностика розвитку підприємства), визначення розвитку на майбутній час та його шляхів. Слід визнати відсутність розробок, моделей та пропозицій, які при визначенні поточного та майбутнього стану підприємства враховували б природу розвитку підприємства, дозволяли б комплексно, з різних сторін, поглянути на нього та були б придатними для практичного використання на підприємствах. Хоча не можна не зважати на наявність окремих розробок, які можуть бути використані для оцінки розвитку підприємства або його моделювання. Необхідна адаптація таких розробок. До того ж в них не враховані прояви розвитку підприємства, його можлива типохарактеристика тощо.

Окремі елементи експлейнарного базису, що потребують подальшого дослідження, одночасно належать як до теоретичної фундаментальної основи розвитку підприємства, так і до його прикладної основи. Такими елементами є каузальна та ресурсна основи розвитку підприємства. З одного боку, вони дозволяють більш повно зрозуміти природу розвитку підприємства, а, з іншого боку, мають знайти безпосереднє використання у розвитку підприємства. Якщо каузальна основа розвитку певною мірою досліджена, наприклад, [1,9,12,18,25], то ресурсна основа розвитку залишилася поза увагою дослідників, хоча зрозуміло, що розвиток підприємства потребує використання певних ресурсів, й питання таких ресурсів – їхнього складу, структури, характеристик – слід визнати доволі суттєвим для розуміння розвитку підприємства, як з теоретичної, так і з практичної точки зору.

За результатами аналізу експлейнарного базису розвитку підприємства є підстави стверджувати, що формування теоретичних положень та практичних інструментальних розробок для дослідження розвитку підприємства як об'єкта управління, опису та визначення його особливостей, виявлення природи, типів, рушійних сил, потрібних ресурсів, кількісної характеристики розвитку підприємства виступає проблематикою, що потребує розв'язання. Як з позицій наукової новизни, так і з точки зору практичних потреб розвитку підприємства інтерес становлять питання формування образу майбутнього розвитку підприємства (із використанням моделювання) та визначення шляхів та заходів щодо його досягнення.

Література:

1. Адаманова З.О. Генезис теорий инновационного развития / З.О. Адаманова // Прометей. Рег. зб. наук праць з економіки. Вип. 1(16). – Донецьк: ДЕГІ, ТОВ "Юго-Восток Лтд", 2005. – С. 62 – 67.

2. Белопольский Н.Г. Энвироника – наука о развитии и совершенствовании общества и мира: [научное издание] / Николай Григорьевич Белопольский. – Донецк: ИЭП НАН Украины, 1997. – 330 с.

3. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем. Изд. 2-е. /Людвиг фон Берталанфи. – М.: Мир, 1960. – 328 с.

4. Богданов А. А. Тектология: [Всеобщая организационная наука]. [В 2–х т.] / А. А. Богданов; Редкол. Л. И. Абалкин [отв. ред. и др.]. – М: Экономика, 1989. – Т. 1. – 304 с.

5. Бульканов П.А. Управление организационно-экономическими изменениями в период развития компании: Автореф. дис… канд. экон. наук: 08.00.05. – М.: Московский государственный университет электронной техники, 2007. – 29 с.

6. Винер Н. Кибернетика и общество: [пер. с англ. Е.Г. Панфилова] /Норманн Винер. – М.: Издательство иностранной литературы, 1958. – 589 с.
7. Герасимчук В.Г. Розвиток підприємства: Діагностика, стратегія, ефективність /Василь Гнатович Герасимчук. – К.: Вища школа, 1995. – 266 с.
8. Герасимчук З.В. Еколого-економічні основи формування та реалізації регіональної політики сталого розвитку (питання методології та методики). Дис. … докт. екон. наук: 08.10.01. – Львів: Інститут регіональних досліджень НАН України, 2001. – 470 с.
9. Гительман Л. Д. Преобразующий менеджмент: Лидерам организации и консультантам по управлению. [Учебное пособие] / Л. Д. Гительман. – М.: Дело, 1999. – 496 с.
10. Грамотеев Р.Е. Проектно-ориентированный подход к развитию организации: автореф. дис… канд. экон. наук.: 08.00.05. – М.: Государственный университет управления, 2002. – 17 с.
11. Гриньов А.В. Інноваційний розвиток промислових підприємств: концепція, методологія, стратегічне управління: [монографія] /Андрій Валентинович Гриньов. –Харків: ІНЖЕК, 2003. – 308 с.
12. Дороніна М.С. Управління економічними та соціальними процесами підприємства: [монографія] /Майя Степанівна Дороніна. – Харків: ХДЕУ, 2003. – 444 с.
13. Ілляшенко С.М. Управління інноваційним розвитком: проблеми, концепції, методи: [навч. посібник] /Сергій Миколайович Ілляшенко. – Суми: Університетська книга, 2003. – 278 с.
14. Лакатос И. Методология исследовательских программ: [пер. с англ.] / И. Лакатос. – М.: АСТ: ЕРМАК, 2003. – 380 с.
15. Лафта Дж. К. Теория организации: [учебное пособие] / Джавад Кадем Лафта. – М.: ТК Велби, Изд–во Проспект, 2006. – 416 с.
16. Мочерний С.В. Методологія економічного дослідження /Степан Васильович Мочерний. – Львів: Світ, 2001. – 416 с.
17. Погорелов Ю.С. Закони розвитку підприємства / Ю.С. Погорелов // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.– 2007. – №2 (113). –Ч.2. – С. 237 – 244.
18. Пономаренко В.С. Стратегічне управління розвитком підприємства: [навчальний посібник] / В.С. Пономаренко, О.І. Пушкар, О.М. Тридід. – Харків: ХДЕУ, 2002. – 640 с.
19. Пушкарь А.И. Модели управления развитием производственно-экономических систем: [монография] /Александр Иванович Пушкарь. – Харьков: ХГЭУ, 1997. – 268 с.
20. Раевнева Е.В. Алгоритмическая модель формирования сценариев управления развитием предприятия / Е.В. Раевнева // Бизнесинформ. – 2007. – №1-2. – С. 113 – 121.
21. Сурмин Ю.П. Теория систем и системный анализ: [учебное пособие] /Юрий Петрович Супмин. – К.: МАУП, 2003. – 219 с.
22. Тридід О.М. Організаційно-економічний механізм стратегічного розвитку підприємства: [монографія] /Олександр Миколайович Тридід. – Харків: ХДЕУ, 2002. – 364 с.
23. Урманцев Ю.А. Эволюционика или общая теория развития систем природы, общества и мышления / Ю.А. Урманцев. – Пущино: ОНТИ НЦБИ АН СССР, 1988. – 79 с.
24. Хакен Г. Синергетика: [пер. с англ.] / Г. Хакен. – М.: Мир, 1980. – 328 с.
25. Циба Т.Є. Діалектика економічного розвитку та його сучасні концепції / Т.Є. Циба // Регіональні перспективи. – 2004. – №3-5 (40-42). – С. 117 – 120.
26. Cooperrider D.L. et al. Appreciative Inquiry: Foundations in Positive Organization Development / D.L. Cooperrider, P. Sorenson. – Chicago: Stipes Publishing, 2005. – 218 p.
27. Maturana H.R. Autopoiesis and Cognition: The Realization of Living / H.R. Maturana, F.G. Varela. – Dordrecht: Reidel, 1980. – 387 p.
28. McGahan M.A. How Industries Change / M.A. McGahan // Harvard Business Review. – 2004. – №3 (October). – P. 98 – 106.